

Сергій Семенчук

(м. Хмельницький)

Священні місця дохристиянських часів на лівобережжі Середньої Подністрянщини

У публікації автор характеризує дохристиянські пам'ятки регіону на основі археологічних джерел як місця молінь для здійснення язичницьких ритуальних церемоній.

Ключові слова: язичництво, ритуал, святилище, жертвоприношення, Середня Подністрянщина.

У духовному світогляді слов'ян лівобережжя Середньої Подністрянщини особливу роль відігравали вірування та обряди. Вони супроводжували їх від народження до самої смерті, вимагали великої кількості культових місць і святилищ для молінь, жертвоприношень та гадань [24, с.23].

До найбільш помітних археологічних споруд, пов'язаних з язичництвом, які відображають значною мірою духовний світ давніх слов'ян, відносять святилища, тобто місця молінь та жертвоприношень [13, с.134].

Ще недавно серед вчених дискутувалося питання щодо наявності у слов'янських племен України I тис. н.е. культових споруд. Домінувала точка зору згідно з якою слов'яни-язичники здійснювали свої обряди під відкритим небом [14, с.91].

Відомий український вчений М. С. Грушевський вважав, що у давніх слов'ян, як і в інших індоєвропейських народів «для молитов, жертвоприношень, взагалі культу, служили місця, де людина по-особливому відчувала на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її та була предметом культу, де є можливим зблизитися до її таємничої сили якнайближче». Тому, на думку вченого, слов'яни могли молитися на полі до

неба, в лісі або поблизу води, жертвуючи таємничим силам природи, біля криниць і боліт, поблизу дерев [11, с.325]. Не відкидаючи наведених думок, вони, на нашу думку, однозначно повідомляють про існування рукотворних святинь у слов'ян, зокрема у I тис. н.е на лівобережжі Середньої Подністрянщини [24, с.134].

Значно менше відомостей маємо про витоки слов'янської релігії кінця I тис. н.е. На жаль, цей період дуже скупо відбито в писемних джерелах. Тому вважаємо тематику дохристиянської релігії досить актуальною і недостатньо вивченою в зазначеному регіоні.

Вивченню язичницької релігії регіону присвячено численні роботи дослідників Ю. Й. Сіцинського, В. К. Гульдмана, Б. О. Тимощука, І. П. Русанової, І. С. Винокура, Р. В. Забашти, Д. Н. Козака, О. М. Приходнюка, та інших.

Особливо важливими відкриттями в області духовної культури слов'ян дохристиянських часів лівобережжя Середньої Подністрянщини ознаменувалися останні десятиліття XX ст. Відкриття такого масштабу дозволяють у повній мірі підтвердити наявність у слов'ян сакральних місць для молінь та відтворити їх вигляд на основі археологічних джерел.

Слов'янське населення регіону залишило низку культових пам'яток, вивчення яких дає можливість скласти певні уявлення про їхні первісні вірування та духовну культуру. Вони в свою чергу поділяються на два типи: святилища та культові місця. Розгляд сакральних об'єктів цього часу свідчить про існування досить розвинутої системи ідеологічних уявлень, стійкої культової архітектури, атрибутики тогочасного суспільства давніх слов'ян; дозволяє говорити про глибокі традиції у спорудженні спеціальних місць для молінь та жертвоприношень у слов'янських племен [13, с.138]. Хронологічні дані для більш раннього періоду на теперішній час відсутні. Це пояснюється тим, що у середині I тис. н.е., коли слов'яни жили в селищах і були об'єднані у великосімейні общини, вони використовували в культових цілях невеликі жертовні майданчики і жертовні ями, розташовані на території

могильників або на краю поселень, подібні до досліджених біля містечка Городка. У VIII–X ст. серед рукотворних язичницьких об'єктів були вже не тільки культові місця (жертвні ями та майданчики), а й більш складні об'єкти – святилища [16, с.32–33].

Загальною особливістю культових об'єктів є їхнє розташування за межами населених пунктів, зазвичай – на підвищенні або на високій горі. Безсумнівним свідченням культової приналежності об'єктів є знахідки ідолів та спеціальних місць, де вони знаходились (капищ), збереження залишків жертвоприношень, довготривале використання вогню на одному місці. Виділяється ряд конструктивних деталей, властивих більшості святилищ: символічна огорожа, округла форма капищ з ідолом у центрі, широке використання каменю та кам'яних вимосток, наявність священних колодязів, цілющих джерел, розташування поблизу громадських будівель. Різноманітне поєднання цих ознак визначає коло пам'яток, які виділяються з-поміж звичайних житлових та виробничих комплексів [24, с.24–25].

Знана дослідниця І. П. Русанова розробила наступні критерії, за якими пам'ятку можна віднести до культової.

1) Розташування об'єкту (наприклад, ями або споруди) в незвичному місці – на могильнику, краю поселення або навпаки, в його центрі, збоку від заселеної території.

2) Незвичайна для споруд, що її оточують, форма або конструкція – круглі капища, кругла або довга, без вогнищ або з декількома вогнищами будівля, кам'яні та багат шарові глиняні вівтарі, особливої форми вимостки, наявність сакрального кордону.

3) Жертвний склад знахідок – кістки людини, кістки багатьох тварин, зібрані разом, особливо черепи і щелепи, перепалені кістки в ямах та вогнищах, наявність амулетів та ідолів, сліди вогню.

4) Аналогії до споруд, функція яких є незрозумілою, серед достовірно культових об'єктів.

5) Зіставлення з етнографічними даними або опис у давніх

письмових джерелах [23, с.11].

У науковій літературі знаходимо класифікацію культових пам'яток, які в свою чергу поділяють на декілька видів і типів. До особливого виду пам'яток належать культові місця – ями або площадки, які було споруджено людиною для жертвоприношення, а потім залишено із якихось причин. До одного із головних видів культових пам'яток належать святилища – місця постійних молінь і жертвоприношень, на яких знаходився ідол. Останні поділяються ще на декілька типів: 1) круглі майданчики-капища з ідолом в центрі, обмежені рівчаком або системою окремих ям; 2) такі самі майданчики, обмежені валом і ровом (малі городища-святилища); 3) криті дерев'яні споруди, всередині яких розташовувалися ідоли (храми); 4) городища-сховища, що одночасно відповідали культовим цілям і містили окремі культові об'єкти; 5) великі культові центри, в яких поєднувались елементи всіх типів святилищ, культових місць і шанованих природних об'єктів [24, с.25].

Дослідник І. С. Винокур вказує на те, що храмові язичницькі функції могли виконуватися не тільки у спеціальних приміщеннях, а й просто неба. Тому монументальні кам'яні антропоморфні ідоли у супроводі спеціально споруджених ритуальних кам'яних вимосток-вогнищ (Іванківці, Ставчани та ін.) він вважає язичницькими храмами просто неба. Але були у східних слов'ян і язичницькі храми в приміщеннях (Лепесівка) [6, с.106–113].

У цьому повідомленні характеризуються відомі на сьогодні археологічні об'єкти, на яких здійснювали ритуальні церемонії слов'яно-язичники у I тис. н.е. За класифікацією В. В. Седова їх поділяють на дві групи [25, с.261]. Такого розподілу культових пам'яток дотримуються у своїх працях І. І. Заєць [12, с.207–209], Л. П. Михайлина [17, с.198–199], Д. Н. Козак та автор публікації.

До окремої групи відносять сакральні місця невеликих розмірів – святилища общинного користування. Вони розміщувалися на околиці або у центрі селища і призначалися для здійснення сакральних церемоній однією

або кількома общинами, об'єднаними сімейними зв'язками. Подібні пам'ятки характерні для всього I тис. н.е. За морфологічними ознаками їх поділяють на три типи [13, с.147].

1. Святилища-житла, які розташовувалися на селищах і зовні нічим не відрізнялись від інших споруд. Всередині приміщення знаходилися ритуальні предмети (ідол, житловий ритуальний посуд), жертвне вогнище. Це святилища найбільш ранньої форми. Сюди відносять святилище в с. Горошова у Борщівському районі Тернопільської області.

Культову антропоморфну споруду відкрито дослідницею С. П. Пачковою на ранньосередньовічному поселенні останніх століть до н.е. біля с. Горошова. Вказаний об'єкт мав прямокутну форму і був заглиблений у материк до 0,4 м. Стіни орієнтовано точно за сторонами світу. Довжина споруди 4,4 м, ширина 4,2 м. У північно-західному куті знаходилася яма від стовпа, у центрі – яма овальної форми розмірами 1,8x1,3 м, залягаючи на глибину 0,2–0,3 м від рівня долівки. На північному борту ями знаходилися рештки ритуального вогнища. У ямі, крім попелу, вугілля, перепалених кісток тварин, дрібних уламків кераміки, виявлено перепалені людські кістки і прикраси. На селищі Горошова, крім культових ям, зафіксовано і кам'яні культові вимостки. С. П. Пачкова стверджує, що на території Горошівського селища функціонував культовий центр, де проводили ритуальні обряди кілька родових общин [21, с.4–63].

2. Святилища відкритого типу. Вони розташовувалися всередині селищ (Іванківці, Ставчани, Велика Слобідка). На території лівобережжя Середньої Подністрянщини вони виникли в середині – другій половині I тис. н.е. Одним із головних атрибутів таких святилищ були один або кілька ідолів із комплексом ритуальних споруд (ям, будівель, вогнищ, жертovníків). Д. Н. Козак вважає, що вони виникли в результаті якісно нового етапу в розвитку міфологічних поглядів місцевих племен.

Дослідники В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський з таким типом святилищ пов'язують камені-жертovníки із зображеннями солярних

знаків, людей та тварин (с. Межигір'я Тернопільської обл.) [11, с.119].

3. Святилища-жертovníки (требища або вівтарі) будували безпосередньо на поселеннях (Бакота, Бедриківці).

Насамперед увагу привертає язичницьке святилище із скульптурами на черняхівському поселенні біля с. Іванківці в Новоушицькому районі Хмельницької області, на якому у 1951 році під керівництвом українського археолога М. Ю. Брайчевського було проведено археологічні розвідувальні розкопки, а в 1952 р. археологічна експедиція під керівництвом В. Й. Довженка здійснила більш ширші археологічні дослідження [18, арк.2].

Дослідження було зосереджено на місцезнаходженні всіх трьох ідолів. Особливо першого з них, який стояв на своєму першопочатковому місці – там, де він його покладено в першій половині I тисячоліття н.е. Саме тут і вдалося виявити безпосередні залишки давньослов'янського язичницького святилища.

У 1952 р. досліджено загальну площу 100 м², математичним центром якої був ідол. Південно-західна сторона розкопу виявилась зовсім порожньою; на північно-східній – виявлено десять ям діаметром від 0,50 до 1,00 м, заглиблених в землю від 0,40 до 1,00 м. Ніякої системи в розташуванні ям не простежено; заповнення їх не мало в собі речового матеріалу, лише зрідка зустрічались дрібні уламки кераміки черняхівського типу, дрібне каміння, а у деяких місцях – шматки обпаленої глини, перепалені уламки вапняку та сліди попелу [1, с.238].

Ідол, безсумнівно, стояв на вільному, незабудованому місці. Безсистемне розташування ям виключає можливість їх трактування як подібних до стовпів якої-небудь споруди. На думку В. Й. Довженка вони мали культове призначення і були пов'язані з якимось невідомим язичницьким ритуалом. Можливо, у деяких з них стояли дерев'яні зображення богів, які не збереглися до наших днів; інші, напевно, позначали місця жертovníх вогнищ [18, арк.7].

Під час археологічних досліджень площадки, безпосередньо навколо ідола, зустрічався характерний черняхівський матеріал. Основне місце серед знахідок належить кружальній кераміці та фрагментам ліпного посуду. У чималій кількості знайдено кістки домашніх та диких тварин. Крім того, знайдено дві бронзові фібули та залізний серповидний ніж.

Досить цікава картина була виявлена на деякій відстані від скульптури, у напрямку на північ. З'ясувалось, що площадку, на якій стояв ідол, було оточено цілим рядом різнобічних споруд, які мали ритуальне значення і в своїй сукупності складали комплекс капища [1, с.238–262].

Другим важливим центром язичництва являється святилище в с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області. Там дослідники І. С. Винокур та Г. М. Хотюн в 1963 році провели археологічні дослідження на місці добре збереженого язичницького жертovníка-капища з антропоморфним кам'яним ідолом і кам'яною стелою з вибитим на ній солярним знаком [8, с.124; 2, с.24].

Навкруги ідола та кам'яної конічної стели на глибині 0,6–0,7 м було виявлено залишки давніх вогнищ, у розташуванні яких простежується певна система. Від вогнищ залишились скупчення обпаленого каміння, золи і залишків деревного вугілля. Також зустрічались кістки тварин та уламки посуду черняхівської культури [19, арк.11]. З'ясувалося, що капище розташовувалося у відокремленому місці, хоча й на території поселення, складаючи його частину. Відстань між ідолом та стелою, судячи з реконструкції, була близько 3 м. Навколо скульптур, на кам'яних вимостках, горіли чотири ритуальні вогнища [4, с.43]. Два з них збереглись краще, їх діаметр від 1 до 1,2 м, інші – гіршої збереженості [10, с.210–211]. Тут, очевидно, приносили у жертву тварин і птахів. Огляд урочища та збір підйомного матеріалу показали, що кам'яні стели розташовувались на місці черняхівського поселення та були безпосередньо пов'язані з ним [19, арк.12].

Археологічний загін в складі об'єднаної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного

музею-заповідника та Хмельницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура в 1964 р. провів археологічні дослідження околиць с. Бакоти Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [22, с.130].

У 1964 р. під час археологічних досліджень на території літописного міста Бакота проводились розвідувальні роботи і на її периферії. На лівому березі Дністра в урочищі Кушкарівка [9, с.139], в окремих джерелах зустрічається назва Пушкарівка, на місці черняхівського поселення увагу дослідників привернуло невелике підвищення, яке розташоване в місці, де безіменний струмок впадає у р. Дністер. На згаданому підвищенні лежали два уламки тесаного каменю-вапняку. Вони мали прямокутну у поперечному перерізі форму (ширина – 0,50–0,55 м; товщина – 0,29–0,30 м).

На місці виявлених уламків закладено розкоп. На глибині 0,35–0,50 м простежувалися фрагменти черняхівської кераміки та кістки тварин [3, с.309–310]. На думку дослідника І. С. Винокура знахідки якоюсь мірою нагадують місце жертовника-капища, відкритого і дослідженого в с. Ставчани. Там також зустрічалися обпалені камені вогнищ, кераміка і кістки тварин. Можливо тут вважає дослідник, як і в Ставчанах, знаходився давній язичницький жертовник [9].

В 1969–1970 роках досліджені залишки черняхівського жертовника-капища поблизу с. Бакота в урочищі На Клині [7, с.284]. Його було відкрито і досліджено на невеликому підвищенні надзаплавної тераси Дністра. Тут на денну поверхню виступали камені з обпаленою і частково підправленою поверхнею. Навколо цих каменів було закладено розкоп площею біля 125 м².

На глибині 0,45–0,50 м під час розчистки окреслено місця давніх ям-заповнень з кістками тварин та уламками черняхівського посуду, рештки давнього вогнища викладеного камінням. Вказане вогнище перекривало зруйновану гончарну піч. Діаметр вогнища й розвалу каменів його вимостки – 1,9 м. Під час розчистки на місці вогнища простежується значна кількість попелу, деревного вугілля та кісток тварин. Вогнище розташовувалось чітко

на схід від великих каменів жертовника. Основа вогнища пропалена досить інтенсивно очевидно підмащувалась рідкою глиною [3, с.307–309].

На думку дослідників І. С. Винокура та О. М. Приходнюка – це рештки капища-жертовника черняхівської культури. Цікаво, що крім кісток тварин на місці капища зафіксовано людські рештки. Можливо на цьому місці здійснювали жертвоприношення людини, звичай який міг побутувати у дністрянського населення першої половини I тис. н.е. [5, с.113]. Людські жертвоприношення здійснювали нечасто, вірогідно, в найбільш екстремальних ситуаціях. На рівні давньої поверхні біля великих каменів (між вогнищем і північно-східним краєм каменю) знайдено шліфовану кам'яну плитку – брусок для гостріння ножів. Дослідники вважають, що знахідка має пряме відношення до принесення жертв на місці язичницького капища-жертовника [3, с.309]. Враховуючи те, що капище-жертвник в урочищі На Клині розташоване поряд з гончарними печами черняхівців (тут досліджено три гончарні горни), І. С. Винокур вважає, що вказане капище могло бути пов'язано із обоженням дії небесного і земного вогню [5, с.113].

На поселенні рубежу і перших століть н.е. біля с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 1993 р. експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету було відкрито залишки язичницького святилища округлого в плані (3,8x4 м); нижня, заглиблена в землю частина споруди мала утрамбовану долівку. На її площі виявлено залишки давніх вогнищ, попіл, деревне вугілля, кістки тварин та фрагменти кераміки [6, с.284]. Поблизу одного з вогнищ виявлено зооморфні глиняні фігурки бика і коня, які дослідник І. С. Винокур відносить до певних тотемічних вірувань давнього населення [15, с.218]. Але пов'язаних із землеробським укладом. Адже бик і кінь – це тяглова сила, яку використовували під час оранки та інших операцій, пов'язаних із землеробством [6, с.285].

Не менш цікавий об'єкт язичництва досліджено поблизу с. Бедриківці Городоцького району Хмельницької області, в урочищі Лиса Гора, яке

розташоване приблизно на відстані 1,5 км на північний-схід від села (лівий берег р. Смотрич). Під час земляних робіт на рівні біля 50 м над лінією струмка бульдозер зачепив обгоріле каміння. Під час огляду місцевості та підбору підйомного матеріалу з'ясувалося, що недалеко від відкритих каменів є культурний шар раннього заліза. Він представлений характерною ліпною керамікою з валиком та кістки тварин. Після розчистки з'ясувалося, що техніка наштовхнувся на залишки жертovníка. Він був викладений з каміння та в плані мав форму круга. Діаметр кладки – близько 6 м. Потужність кам'яної вимости по вертикалі – 0,35–0,45 м. У центрі жертovníк мав лінзовидне заглиблення, дно якого досить обпалене. Камені лежали щільно один біля одного. У центральній частині зустрічалися фрагменти глиняної обмазки. По всій площині споруди спостерігалася значна кількість золи та вугликів. Тут знайдено кістки тварин та окремі фрагменти кераміки ранньозалізного віку. На думку дослідників І. С. Винокура та О. М. Приходнюка – залишки жертovníка ранньоскіфського або скіфського часів [20, арк.13].

Отже скупчення спеціальних язичницьких осередків на лівобережжі Середньої Подністрянщини свідчить про значний розвиток язичництва в регіоні, відгомін якого ще тривалий період спостерігався і після прийняття християнства аж до XIII ст. н.е. включно. Дослідження засвідчили, що такі типи місць для молінь як святилища-житла, святилища відкритого типу та жертovníки-капища виникли в результаті довготривалої еволюції міфологічних поглядів у свідомості наших предків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брайчевский М. Ю., Довженок В. И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье // Материалы и исследования по археологии. 1967. № 139. С. 23–262.
2. Винокур І. С., Гуменюк С. К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. Кам'янець-Подільський, 1965. 39 с.

3. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр поділезнавства, 1994. 363 с.
4. Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород: Карпати, 1977. 111 с.
5. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. Київ: Наукова думка, 1972. 180 с.
6. Винокур І. С. Населення Волино-Подільського порубіжжя I та початку II тисячоліть нової ери // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. [редкол.: І. С. Винокур, Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич (відповід. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 106–113.
7. Винокур І. С., Приходнюк О. Н. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты // АО 1969 г. М., 1970 С. 284–285.
8. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. 376 с.
9. Винокур І. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // Материалы и исследования по археологии. 1967. № 139. С. 136–143.
10. Винокур І. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье // Советская археология. 1964. № 4. С. 210–214.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12 кн. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка Т. І. 1991. 736 с.
12. Заєць І. І. Витоки духовної культури українського народу Київ: Аратта, 2006. 328 с.
13. Козак Д. Н. Венеди. Київ: Інститут археології НАН України., 2008. 470 с.
14. Козак Д. Н. Етюди давньої історії України. Київ: Інститут археології НАН України., 2010. 184 с.
15. Мегей В. П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 1(3) Кам'янець-Подільський, 1997. С. 213–219.

16. Мисько Ю. В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII – першої половини XIII ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. Чернівці, 2003. 223 с.

17. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ: Інститут археології НАН України. 2007. 300 с.

18. **Науковий архів інституту археології НАН України м. Київ
Ф. експедицій 64**

Спр. 1968/1а. Довженок В. Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область. – машинопис укр. мов. 22 арк.

19. **Науковий архів інституту археології НАН України Ф.
експедицій 64**

Спр. 1963/29. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Бойко Ю. В. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році // ІА НАН України. 12 арк.

20. **Науковий архів інституту археології НАН України Ф.
експедицій 64**

Спр. 1966/59. Винокур І. С., Приходнюк О. М. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1966 р. 13 арк.

21. Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской обл. // Археологические памятники Среднего Поднестровья. К., 1983. С. 4–63.

22. Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького краєзнавчого музею за 1964–1965 рр. // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції [редкол.: Коваленко Л. А. (відповід. ред.), Білецький С. І., Винокур І. С., Гуменюк С. К., Тищенко В. І.]. Львів.: Каменяр, 1968. С. 130–132.

23. Русанова И. П. Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. Черновцы: Прут. ИА РАН, Буковинский центр археологических исследований

при Черновицком Национальном Университете имени Ю. Федьковича, 2002.
172 с.

24. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. под. ред. С. А. Плетнёвой. [2-е изд., испр.]. Москва: Издательство «Ладога-100», 2007. 304 с.

25. Седов В. В. Археология СССР. Восточные славяне в VI–XIII в. Москва: Наука, 1982. 328 с.

Сергій Олександрович Семенчук, історик, здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, ст. викладач ПВНЗ «Хмельницький економічний університет», член НСКУ.